

ἵνα ἢ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν

Ronald Westerbeek

Dansen op toekomstmuziek

VERKENNING VAN EEN HOOPVOLLE
ECOLOGISCHE SPIRITUALITEIT

Op zoek naar een hoopvolle aardse spiritualiteit

1.1 Inleiding: de spirituele crisis van een leven uit verbinding

Volgens veel denkers wijzen de ecologische, politieke, sociale en psychische crises van de 21^e eeuw op een diepere, onderliggende crisis in het Westen: we zijn uit verbinding geraakt met de natuur, met elkaar, met onszelf, en hebben ons besef van het heilige verloren. Vanuit uiteenlopende spirituele tradities wordt gewezen op het belang van een hernieuwd overkoepelend verhaal van heelheid – een verhaal dat uitdrukking geeft aan de diepe verbondenheid van alles wat leeft op aarde en dat woorden geeft aan ervaringen van het heilige.¹

In dit boek verken ik de omtrekken van zo'n verhaal vanuit de christelijke theologie. Het centrale motief in dit verhaal is een begrip uit de vroegchristelijke en oosters-orthodoxe traditie, de *perichorese*.² De leidende vraag luidt: *hoe kan een trinitarisch-pneumatologisch heilsnarratief worden ontwikkeld waarin heil wordt verstaan als de heelheid van de schepping en waarin ook de rol van de mens wordt doordacht, waarbij de perichorese fungeert als sleutelmetafoor?* Met andere woorden: hoe kan een verhaal over heelheid van de schepping eruitzien wanneer we dit vertellen vanuit het perspectief van de heilige Geest? Kunnen we de schepping weer gaan ervaren als een vindplaats van het heilige, van God wellicht? En kunnen we onze rol in die schepping herontdekken? En hoe helpt de sleutelmetafoor van de perichorese hierbij?

In dit hoofdstuk schets ik eerst de aanleiding en achtergronden

- 1 Meer hierover in 1.1.1, 1.1.2 en 1.1.3, maar ook in hoofdstuk 5 en 6. Zie ook: Jan Rotmans, *Kanteltijd. Op weg naar een betere wereld* (Amsterdam: Prometheus, 2026); Femke Wijdekop en Lammert van Raan (red.), *Hoop in tijden van ecocide* (Gorredijk: Noordboek, 2026); Kees Klomp (red.), *De ecologische samenleving* (Gorredijk: Noordboek, 2025); Elke van Riel, *Anders kijken. Matthijs Schouten over partnerschap met de natuur* (Gorredijk: Noordboek, 2025); Llewellyn Vaughan-Lee (red.), *Spiritual Ecology. The Cry of the Earth* (Point Reyes: The Golden Sufi Center, 2023).
- 2 Zie 1.3.1 (over het perichoresebegrip) en 1.4.1 (over metaforen en methodiek).

van deze verkenning (1.1). Vervolgens formuleer ik, in het licht daarvan, een aantal randvoorwaarden waaraan een hernieuwd narratief moet voldoen om weerklank te vinden in onze laatmoderne, post-christelijke cultuur (1.2). Daarna werk ik mijn onderzoeksvraag uit en licht ik de kernbegrippen toe (1.3). Aansluitend verantwoord ik mijn methodiek en bronnen (1.4). Ik besluit met een routekaart: deze stappen ga ik achtereenvolgens zetten (1.5).

Allereerst vertel ik iets over de persoonlijke zoektocht van schrijver en essayist Paul Kingsnorth. Hierin wordt namelijk iets zichtbaar van een bredere beweging in onze tijd.

1.1.1 *Paul Kingsnorth: Some deep, old power rolling through it all*

Na jaren van milieuactivisme dringt tot Paul Kingsnorth het besef door dat klimaatverandering en het massale uitsterven van diersoorten geen 'problemen' zijn die 'opgelost' kunnen worden door politiek, technologie of wetenschap, maar uitingen van een diepe spirituele malaise in de westerse cultuur.³ Ook in hemzelf knaagt een geestelijke leegte en daarom begint hij een lange existentiële zoektocht. De knip-en-plak-spiritualiteit van dromenvangers, ayahuasca-rituelen en tarotkaarten is hem te oppervlakkig en individualistisch. Hij zoekt iets wat serieuzer is, een robuuste spirituele traditie. Het komt niet in hem op om naar een kerk te gaan. De kerken die hij kent zijn hip en eigentijds maar oppervlakkig, of traditioneel maar irrelevant. Hij proeft er niet de ontzagwekkende grootsheid en de heilige geheimenis die hij wel ervaart als hij in de wildernis is.

De boekreligies leken me overduidelijk onzin, maar ik wist dat er iets gaande was wat het menselijk begrip te boven ging. Terwijl ik over de heidevelden trok en in het licht van de ondergaande zomerzon kampeerde bij bergmeren, ervoer ik een diepe, oeroude kracht die overal doorheen bewoog, die alles met elkaar verbond en die vanuit het land in mij stroomde en weer terugvloede. Net als de dichter William Wordsworth liet ik me meevoeren door 'een beweging en een geest die alles aandrijft wat denkt, alles wat gedacht kan worden, en die door alles heen stroomt'. Niets wat door mensenhanden is gemaakt komt ook maar in de buurt van het diepe wonder en het mysterie van de natuur. Ik ge-

---

3 Paul Kingsnorth, 'The Cross and the Machine', *First Things* 314 (2021), 35-42.

loof nog steeds dat dit een vanzelfsprekende waarheid is. Dit was mijn religie. Animisme, pantheïsme, noem het zoals je wilt. Dit was mijn heidense ervaring van genade.⁴

Jarenlang wijdt hij zich aan zenmeditatie, maar na verloop van tijd bespeurt hij een verlangen om iets of iemand te aanbidden: het ontzagwekkende en heilige dat hij ervaart in de natuur. Hij vindt dit in wicca, een neopaganistische natuurreligie die zich beroept op oude tradities, en hij treedt toe tot een heksenkring. De rituelen en natuurlijke levensstijl spreken hem aan en hij ervaart dat de geestelijke machten die worden aangeroepen echt zijn ('Ik ontdekte dat magie echt is. Het werkt!'⁵).

Dan begint hij dromen te krijgen waarin Jezus aan hem verschijnt en tot hem spreekt. En hij weet: wat ik ten diepste zoek, is een persoonlijke liefde die zichzelf geeft en die vraagt dat ik ook mijzelf geef. Hij heeft meer bijzondere spirituele ervaringen. Zo heeft hij de indruk dat God tot hem spreekt via talloze mensen, onverwacht en aanhoudend. En als hij op een avond naar een belangrijk wiccaritueel moet, is het alsof hij fysiek wordt verhinderd om de tempel binnen te gaan. Enige tijd later heeft hij een epifanische ervaring, waarna hij zich tot zijn verbijstering realiseert dat hij christen is geworden. In januari 2021, op het feest van de Theofanie, laat hij zich dopen in een ijskoude rivier in Ierland en wordt deel van de plaatselijke Roemeens-Orthodoxe Kerk.

In de oosterse orthodoxie vond ik de antwoorden waarnaar ik had gezocht – op de plek waar ik ze nooit had verwacht te vinden. Ik ontdekte een christendom dat zijn oude hart had behouden: een geloof met levende heiligen en een ritueel waarin een diepe, ondoorgrondelijke kracht schuilt. Ik vond een geloof dat, anders dan wat ik als kind had gezien in de kerk, niet stoffig en moralistisch was, maar een mystiek pad – een pad dat oud en geworteld was en dat op een wereld wees waarin het goddelijke niet afwezig is, maar juist overal aanwezig, in de bergen en in het water. Het verhaal dat ik duizend keer had gehoord, bleek uiteindelijk een verhaal te zijn dat ik nooit werkelijk had gehoord.⁶

---

4 Kingsnorth, 'The Cross and the Machine', 38 (mijn vertaling).

5 Kingsnorth, 'The Cross and the Machine', 39 (mijn vertaling).

6 Kingsnorth, 'The Cross and the Machine', 41 (mijn vertaling).

Sindsdien doet hij in zijn blog *The Abbey of Misrule* verslag van zijn ontdekkingstocht in de oosters-orthodoxe en Keltisch-christelijke spiritualiteit en in de ruige natuur van Ierland.⁷

1.1.2 Een leven uit verbinding en het verlies van het heilige

Het verhaal van Paul Kingsnorth staat niet op zichzelf. Meer westerse mensen zijn spiritueel op zoek, een zoektocht ingegeven door een gevoel van leegte en ontworteling en een besef van crisis in een onzekere wereld zonder houvast. We zijn als een kind dat gedachteloos aan een losse draad trekt en met groeiende ontzetting ziet hoe het weefsel van de wereld uiteen begint te vallen, zegt de Grieks-orthodoxe theoloog Elizabeth Theokritoff.⁸ Zonder na te denken over de gevolgen zijn we onze planeet gaan uitbuiten, alsof we de natuur zonder consequenties naar onze hand kunnen zetten. Ogenschijnlijk van het ene op het andere moment bleek de regen verzuurd en ons water vervuild. Nu worden we overvallen door klimaatverandering, biodiversiteitsverlies en dreigende pandemieën. Ondertussen nemen de geopolitieke spanningen in de wereld toe, aangejaagd door de toeneemende schaarste aan essentiële hulpbronnen als drinkwater en grondstoffen. De eerste decennia van de 21^e eeuw lijken te worden gekenmerkt door instabiliteit en een cluster aan crises.⁹ Ons vermogen om invloed te hebben op het geheel van de wereld gaat helaas niet gepaard met het vermogen om de wereld als een geheel te zien, merkt Theokritoff ironisch op. We blijven de bedreigingen voor de planeet en voor ons samenleven hardnekkig benaderen als op zichzelf staande problemen. En veel van die problemen, menen we, zijn vooral een zaak voor anderen.¹⁰

Niet alleen de manier waarop we samenleven met de natuur, maar ook de manieren waarop we samenleven met elkaar werden ondergeschikt gemaakt aan economische groei. Dit ging ten koste van de sociale verbanden die ons houvast gaven, constateert essayist Bas Heijne: van de dorpsgemeenschap, de plaatselijke kerk en de streek waar we voorheen van generatie op generatie bleven wonen en waar we gewor-

---

7 <https://paulkingsnorth.substack.com/>. Zie ook: Paul Kingsnorth, 'A Wild Christianity', *First Things* 331 (2023), 1-10.

8 Elizabeth Theokritoff, *Living in God's Creation. Orthodox Perspectives on Ecology* (New York: St. Vladimir's Seminary Press, 2009), 18.

9 UNDP, *Uncertain Times, Unsettled Lives. Shaping our Future in a Transforming World*, Human Development Report 2021-22 (New York: UNDP, 2022).

10 Theokritoff, *Living in God's Creation*, 18-19.

teld waren.¹¹ In toenemende mate leven we los van elkaar. Op maatschappelijk niveau groeit een gevoel van onbehagen. Er is een toenemende polarisatie tussen bevolkingsgroepen en wantrouwen ten aanzien van instituties als wetenschap, rechtspraak en politiek, wat versterkt wordt door de algoritmen van sociale media, aldus Heijne. Dit maakt samenlevingen vatbaar voor complottheorieën en populistische leiders en het verscherpt de kloof tussen uiteenlopende wereldbeelden.

Het gevoel van vervreemding en fragmentatie grijpt nog dieper in. Psychiater Esther van Fenema constateert dat mensen psychische overbelasting, gevoelens van identiteitsverlies en een groeiende angst om de controle over het eigen leven te verliezen ervaren.¹² ‘We lijden aan eenzaamheid, onzekerheid, somberheid, vertwijfeling en angst,’ schrijft Van Fenema. We zijn ‘mensen die zich verlaten voelen, geen houvast ervaren en letterlijk niet meer weten waar ze het zoeken moeten. We gaan gebukt onder de chaos en zijn verward en onthecht’.¹³ Het besef van de mondiale ecologische crisis versterkt dit. Veel jongeren en jongvolwassenen vragen zich af of hun inzet voor het milieu en het klimaat nog wel nut heeft. Is er nog wel een hoopvol verhaal voor de aarde? Heeft ons engagement überhaupt nog wel zin? Kunnen we nog een betekenisvolle rol spelen in het verhaal van de aarde?¹⁴ We leven in een ontbonden samenleving, duidt Van Fenema. We zijn niet meer in verbinding met de wereld om ons heen, met elkaar en met onszelf, en we missen een gemeenschappelijk verhaal dat samenbindt en betekenis geeft aan het leven. We moeten het stellen zonder praktijken die uitdrukking geven aan iets hogers en voelen ons leeg en onthecht.¹⁵

John Philip Newell, die lange tijd leiding gaf aan de Keltisch-christelijke gemeenschap van Iona Abbey, brengt deze leegte in verband met het verlies van het heilige.¹⁶ De huidige ecologische, politieke, so-

11 Bas Heijne, *Onbehagen* (Amsterdam: Prometheus, 2020, 13^e herziene uitgave); Heijne, *Leugen & waarheid. In gesprek over de grote kwesties van onze tijd* (Amsterdam: Prometheus, 2021).

12 Esther van Fenema, *Het verlaten individu. Waarom voelen we ons zo leeg?* (Amsterdam: Prometheus, 2022).

13 Van Fenema, *Het verlaten individu*, 7.

14 Treffend verwoord door Lysanne van de Kamp, *Scheppings(t)rouw. Een zoektocht naar doorleefde hoop* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2024). Zie ook: David Wallace-Wells, *The Uninhabitable Earth* (New York: Duggan Books, 2019).

15 Van Fenema, *Het verlaten individu*, 273. Jan Martijn Abrahamse geeft een rake schets in zijn lectorale rede, waarin hij ook Van Fenema aanhaalt (CHE, 14 juni 2024), uitgegeven als *Verlangen naar het heilige. Herontdekken wat we verloren hebben* (Utrecht: Kok-Boekencentrum, 2024).

16 John Philip Newell, *Sacred Heart, Sacred Soul. A Celtic Guide to Listening to Our Souls and*

cialen en psychische crises hangen met elkaar samen, meent hij, en de diepere oorzaak is dat we ons besef van het heilige zijn kwijtgeraakt. We zijn de aarde, maar ook elkaar, gaan behandelen als minder dan heilig:

De crises waarin we ons vandaag bevinden – ecologisch, politiek en maatschappelijk – komen voort uit het feit dat we de aarde en elkaar behandelen alsof ze niet heilig zijn. Al deze kritieke kwesties hangen met elkaar samen. Zoals we de aarde hebben geschaad, hebben we ook het vrouwelijke onteerd en de ‘ander’ denigrerend behandeld – of die ander nu een andere natie is, een ander geloof, een andere huidskleur of een andere seksuele oriëntatie.¹⁷

Daarmee zijn we uit verbinding geraakt met de natuur en met elkaar, maar ook met onszelf en met onze diepste intuïties.

We zijn niet langer afgestemd op de diepste waarheden in onszelf. Hoe kunnen we opnieuw ontvankelijk worden voor het heilige in alles wat leeft – ook in onszelf?¹⁸

Ook Paul Kingsnorth noemt het verlies van het heilige als diepere oorzaak voor het cluster aan crises. In het Westen hebben we de wereld ‘onttoverd’, zegt hij, we hebben de werkelijkheid om ons heen ontdaan van Gods aanwezigheid en van het wonder. Onze rebellie tegen God werd een rebellie tegen alles wat ons samenhang en houvast gaf: onze wortels, onze cultuur, onze lokale gemeenschappen, onze gezinnen, de natuur waarvan we deel zijn en het ritme van de seizoenen.¹⁹ We zijn existentieel uit verbinding geraakt. ‘Voor herstel van onze relatie met de levende wereld is hernieuwd besef nodig van het heilige,’ zegt hij in een interview. ‘Wat ons te doen staat, is de wereld *her-sacraliseren*. Eerst moet je zelf geheiligd zijn.’²⁰

Saving the World (Londen: William Collins, 2021).

17 Newell, *Sacred Heart, Sacred Soul*, 2 (mijn vertaling).

18 Newell, *Sacred Heart, Sacred Soul*, 2 (mijn vertaling).

19 Kingsnorth, ‘The Cross and the Machine’. Ook: Kingsnorth, ‘A Short History of Loss’, in *Confessions of a Recovering Environmentalist* (Londen: Faber & Faber, 2017), 51-57.

20 Hilbrand Rozema, ‘Paul Kingsnorth – “Door onze god-loosheid ontstonden de grootste tirannieën én de klimaatcrisis”’: Oosterse orthodoxie als levensbron’, *Wapenveld* 73:6 (2023), 4-8. Zie ook: Kingsnorth, *Against the Machine. On the Unmaking of Humanity* (Londen: Particular Books, 2025). Vertaald als: *Tegen de Machine. Een zoektocht naar*

1.1.3 Een sprakeloze Kerk?

Je zou zeggen: om geheiligd te worden en om houvast te vinden in een groter verhaal, om weer in verbinding te komen met het heilige en met elkaar, kun je terecht in de kerk. Maar voor westerse spirituele zoekers lijkt het christelijke geloof zelden in beeld te komen.²¹ Het verhaal dat westerse kerken vertellen over het heil van God en de manier waarop ze dit vormgeven, blijkt niet te resoneren in de laatmoderne tijd. Kingsnorth verwoordt het scherp:

Ik had geen enkele reden om aandacht te schenken aan religie in het algemeen of aan het christendom in het bijzonder (...). Het christendom was aan het uitsterven in het Westen. En waarom ook niet? Ik zag er niets relevants in. Waar was het mysterie? Waar was de beloofde verbinding met God? Wie was die God eigenlijk? Een man in de hemel met een boek vol regels? Het was hoog tijd om het christendom achter me te laten.²²

Het christelijke heilsverhaal lijkt geen antwoorden te geven op vragen die leven in de 21^e eeuw, constateert missioloog Stefan Paas in *Vrede op aarde*.²³ Dat geldt niet alleen voor buitenkerkelijke zoekers. Ook mensen die opgroeiden binnen de kerk hebben volgens hem steeds meer moeite om de relevantie van het heilsverhaal te ervaren. De christelijke heilsleer heeft in de westerse traditie vaak sterke nadruk gelegd op persoonlijke zonde, rechtvaardiging en eeuwig zielenheil in de hemel. De noties en hunkeringen die Kingsnorth noemt in zijn zoektocht hebben niet bepaald in het middelpunt gestaan: de natuur als heilige ruimte en vindplaats van God, een mystiek pad van verwondering, mysterie en aanbidding, verlangen naar verbinding met het lichamelijke en zintuigelijke bestaan en geworteld leven in men-

---

menselijkheid in een tijdperk van technologie (Utrecht: KokBoekencentrum, 2026).

21 Paul Heelas en Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality* (Oxford: Blackwell, 2005).

22 Kingsnorth, 'The Cross and the Machine', 38 (mijn vertaling).

23 Stefan Paas, *Vrede op aarde. Over heil en redding in deze tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023), 10, 227-228. Ook: Hans Schaeffer, 'Salvation, Church, and Mission. Visions of the Good Life and the Why of Christian Faith in the Secular West', in: Hans Schaeffer, Jan Martijn Abrahamse, Karen Zwijze-Koning en Stefan Paas (red.), *Visions of the Good Life. Salvation, Church, and Mission in the Secular West, Theology and Mission in World Christianity*, vol. 36 (Leiden: Brill, 2025), 1-18; Stefan Paas, 'The Ministry of Peace. Contours of a Post-Christendom Soteriology', in: *Visions of the Good Life*, 321-338.

selijke gemeenschappen en in de natuur. Daarmee is die christelijke heilsleer vatbaar gebleken voor het verwijt dat het weinig heeft bijgedragen aan een leven dat in verbinding is met het lichamelijke en aardse bestaan, constateert ook de Britse anglicaanse theoloog en apologet Alister McGrath.²⁴

De verhouding van de christelijke traditie met de natuur en het aardse bestaan is sowieso niet onbetwist. Binnen de milieubewegingen die in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw opkwamen, wordt het christendom soms zelfs gezien als hoofdschuldige voor de ecologische crises – denk aan het nog altijd veelvuldig aangehaalde essay ‘The Historical Roots of Our Ecologic Crisis’ van Lynn White.²⁵ Ook Kingsnorth memoreert dit:

Het kwam niet eens in me op om het aan de dominees te vragen. Ik wist dat het christendom, met zijn opdracht aan mensen om ‘de aarde te onderwerpen en over haar te heersen’, deel van het probleem was. En dus richtte ik mijn blik naar het oosten.²⁶

Het verwijt van Lynn White is te kort door de bocht, maar ecologische theologen wijzen erop dat de westerse heilsleer in elk geval niet geleid heeft tot een zorgzame omgang met de planeet. Ofwel, constateert de Zuid-Afrikaanse theoloog Ernst Conradie: er schort iets aan dat heilsverhaal.²⁷

In de huidige postchristelijke cultuur leeft breed het idee dat oosterse en inheemse sjamanistische spiritualiteiten veel meer te bieden hebben als het gaat om een leven dat in verbinding is met het lichamelijke en zintuigelijke bestaan, met de natuur en de aarde en met het heilige.²⁸ De westerse kerk lijkt spiritueel sprakeloos. Maar het

---

24 Alister McGrath, *Iustitia Dei. A History of the Christian Doctrine of Justification from 1500 to the Present Day* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

25 Lynn White, ‘The Historical Roots of our Ecologic Crisis’, *Science* 155:3767 (1967). Zie ook: Seán McDonagh, *To Care for the Earth. A Call to a New Theology* (Londen: Chapman, 1986). Hierover ook: Steven van den Heuvel, ‘De plaats van de mens in de schepping. Fundamentele heroverweging noodzakelijk?’, *Theologia Reformata* 68:2 (2025), 151-163.

26 Kingsnorth, ‘The Cross and the Machine’, 38 (mijn vertaling).

27 Ernst M. Conradie, *Saving the Earth? The Legacy of Reformed Views on Re-Creation*, *Studies in Religion and the Environment*, vol. 8 (Vienna: LIT Verlag, 2013); Elizabeth A. Johnson, *Women, Earth, and Creator Spirit* (New York: Paulist Press, 1993); Theokritoff, *Living in God’s Creation*, 27-28.

28 Vaughan-Lee (red.), *Spiritual Ecology*; Matthijs G.C. Schouten, *Spiegel van de natuur. Het natuurbeeld in cultuurhistorisch perspectief* (Zeist: KNNV, 2018); Cunera Buijs en Wouter Welling, *Healing Power. Living Traditions, Global Interactions* (Leiden: Sidestone Press, 2021).

verhaal van Paul Kingsnorth laat zien dat er ook in het christendom spirituele tradities zijn die wel degelijk resoneren in de 21^e eeuw. Hij is niet de enige die deze bronnen ontdekt. Er lijkt, kunnen we met enige voorzichtigheid zeggen, een toenemende interesse in de sacramentele spiritualiteit van oosters-orthodoxe en monastieke tradities.²⁹ Welk theologisch potentieel ligt hier? Hoe zou het christelijke heilsverhaal beter kunnen aansluiten bij spirituele vragen die leven in de huidige tijd en cultuur?

1.2 De vraag naar een theologie van relationaliteit en belichaming

1.2.1 Een hervertelling van het heilsnarratief

Wat nodig lijkt, is een hervertelling van het christelijke heilsverhaal, vooral binnen het westerse protestantisme. Het narratief dat hier tot nu toe dominant is geweest, werd gekleurd door de context van de late middeleeuwen en de Reformatie in de zestiende eeuw. In die context gaf het doeltreffende antwoorden, meent de gereformeerde theoloog Hans Burger in een bijdrage over de structuur van de Heidelbergse Catechismus.³⁰ Maar de manier waarop het evangelie werd gepresenteerd, betekende ook een versmalling die heeft geleid tot eenzijdige nadruk op een juridische rechtvaardigingsleer en de rechtvaardigmaking van individuele mensen. In de 21^e eeuw hebben we andere en rijkere weergaven van het evangelie nodig om het te laten resoneren in onze tijd, aldus Burger.³¹

Maar wat is ervoor nodig om het narratief te laten resoneren? Het

---

29 Zie o.a. Rhiannon McAleer en Rob Barward-Symmons, *The Quiet Revival* (Swindon: Bible Society, 2025); Joris Kregting, Fred van Lieburg en Paul Vermeer, *God in Nederland 1966-2024*, HDC Centre for Religious History (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2025), 176; Mette van Hell, *Jonge gelovigen in een oude traditie. Een onderzoek naar de aantrekkingskracht van de Orthodoxe Kerk onder jongvolwassenen*, masterthesis Theologische Universiteit Utrecht, 2025; Hilbrand Rozema, 'Deze jongeren vinden houvast in de Orthodoxe Kerk', *Nederlands Dagblad*, 5 december 2024; Oliver Herbel, *Turning to Tradition. Converts and the Making of an American Orthodox Church* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Amy Slagle, *The Eastern Church in the Spiritual Marketplace. American Conversions to Orthodox Christianity* (Ithaca: Cornell University Press, 2011).

30 Hans Burger, 'Gospel Presentation and the Structure of the Heidelberg Catechism', in: Arnold Huijgen (red.), *The Spirituality of the Heidelberg Catechism. Papers of the international conference on the Heidelberg Catechism held in Apeldoorn 2013*, Refo500 Academic Studies (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 268-279.

31 Burger, 'Gospel Presentation', 279.

verhaal van Kingsnorth zou weleens goede hints kunnen geven. Om te kunnen landen in de context van de laatmoderne, postchristelijke cultuur zal het christelijke heilsverhaal in elk geval een ecologisch perspectief moeten hebben, meent Paas.³² Hoe kunnen we de natuur weer gaan ervaren als ‘schepping’ en als vindplaats van God? Hoe krijgen eigentijds spirituele noties als verbondenheid met de aarde en je plek vinden tussen al wat leeft betekenis in het heilsverhaal? En hoe kunnen we dan spreken over heil, terwijl de aarde zucht onder de ecologische crises?³³

Maar er is meer nodig dan alleen een natuur-ecologisch perspectief. Het hernieuwde heilsnarratief zal bijvoorbeeld ook moeten aanhaken bij ervaringen van heil in het ‘dienen en bediend worden’, meent Paas.³⁴ Mensen blijken het goede juist te ervaren in hun lijden en kwetsbaarheid, als hun zelfhandhaving stukloopt en er ruimte ontstaat voor liefdevolle dienstbaarheid. Verbinding tussen mensen is daarmee een belangrijke dimensie van het heil. Het heilsnarratief zal ook ‘radicaal inclusief’ moeten zijn om crises en verdeeldheid het hoofd te kunnen bieden: het moet geen verwijdering brengen door een diepe kloof aan te brengen tussen enerzijds de Kerk en anderzijds een goddeloze wereld, maar juist in verbinding zijn met de wereld door haar te herkennen en omarmen als plaats waar God volop aanwezig en werkzaam is.³⁵ God manifesteert zich in onze ervaring, zegt Paas: in ons belichaamd bestaan, in onze relaties en ons samenleven in de wereld.³⁶

In de bundel *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, over ‘heil in een seculiere tijd’, wijzen de auteurs in eenzelfde richting, met nadruk op een God die dichtbij komt in ons gebroken bestaan, heil dat belichaamd wordt in het leven hier en nu, en een ecologisch perspectief.³⁷ Ze bespeuren een verlangen naar een groter verhaal dat samenhang geeft en hoopvol is en dat betekenis geeft aan het menselijk leven.³⁸ In zijn epiloog in deze bundel stelt Paas dat een hernieuwd heilsnarratief ‘van onderop’ moet beginnen, aansluitend bij ervaringen van

---

32 Paas, *Vrede op aarde*, 280-284.

33 Paas, *Vrede op aarde*, 284.

34 Paas, *Vrede op aarde*, 39-43, 230, 240-243.

35 Paas, *Vrede op aarde*, 248-256, 263-264, 273-278.

36 Paas, *Vrede op aarde*, 279.

37 Sake Stoppels, Jan Marten Praamsma en Jan Martijn Abrahamse (red.), *Zoeken naar de dingen die boven zijn. Heil in een seculiere tijd* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2023).

38 Hanneke de Pater-Bakker, ‘De Bijbel als hoopvol narratief’, in: Stoppels e.a. (red.), *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, 179-192.

heil in het hier en nu.³⁹ Daarbij gaat het om ervaringen van genezing, herstel van gemeenschap tussen mensen, waardigheid, harmonie en menselijke bloei. ‘Voor zover er in een laatmoderne, seculiere samenleving ruimte is voor christelijke soteriologie, zal deze zich immanent moeten presenteren.’⁴⁰ Maar, zegt Paas, het immanente kan het transcendente nooit vervangen.⁴¹ Het christelijke heilsnarratief heeft een transcendente dimensie nodig om duidelijk te maken waarom het christelijke heil van een andere orde is dan het heil van andere aanbieders op de spirituele markt. Het heilsnarratief zal dus zowel immanent moeten zijn, als principieel transcendent.

De christelijke heilsleer heeft zich bovendien te verhouden tot drie crises in de westerse cultuur, waaraan zij medeschuldig is, betoogt Paas: het onrecht van de koloniale uitbuiting en de doorwerking daarvan, de ecologische crisis en de sociale crisis van het uiteenvallen van verbinding tussen mensen met elkaar en met zichzelf.⁴² ‘Elk christelijk spreken over soteriologie vandaag zal moeten beginnen in een kritisch onderzoek naar de eigen theologische geschiedenis.’⁴³

In zijn essay *Verlangen naar het heilige* (2024) reflecteert Jan Martijn Abrahamse op de ervaring van het heilige en het mystieke in de natuur of in schoonheid.⁴⁴ Veel mensen bespeuren dat ze hier raken aan iets dat hun bestaan overstijgt en verwondering en ontzag (*awe*) oproept.⁴⁵ Een hernieuwd heilsnarratief zou moeten aansluiten bij die ervaringen en in staat moeten zijn om die ervaringen te duiden in het licht van het evangelie.

Ook recente empirische onderzoeken rond missionaire pioniers-

---

39 Paas, ‘Missiologisch postscript. Praktijken als geleefde gebeden’, in: Stoppels e.a. (red.), *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, 271-286.

40 Paas, ‘Missiologisch postscript’, 275.

41 Paas, ‘Missiologisch postscript’, 276.

42 Paas, ‘Missiologisch postscript’, 279-282.

43 Paas, ‘Missiologisch postscript’, 282.

44 Jan Martijn Abrahamse, *Verlangen naar het heilige. Herontdekken wat we verloren hebben* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2024). Zie ook: David Bentley Hart, *The Beauty of the Infinite. The Aesthetics of Christian Truth* (Grand Rapids: Eerdmans, 2003).

45 Het zal geen toeval zijn dat er een wareloedgolf is aan literatuur en films over de natuur waarin de schoonheid en de samenhang wordt bejubeld, van de BBC-reeks *One Planet* tot bestsellers als *Entangled Life How Fungi Make Our Worlds, Change Our Minds, and Shape Our Futures* van mycoloog Merlin Sheldrake (New York: Vintage Books, 2021) en de boeken van de Duitse boswachter Peter Wohlleben, zoals *Het verborgen leven van bomen. Wat ze voelen, hoe ze communiceren – ontdekkingen uit een onbekende wereld* (Amsterdam: Lev, 2016) en *De geheime band tussen mens en natuur. Over de hartslag van bomen, onze zeven zintuigen en de vraag of planten bewustzijn hebben* (Amsterdam: Lev, 2020).

plekken en spirituele zoekers in Nederland onderstrepen het belang van een heilsnarratief dat deze eigentijdse thema's adresseert.⁴⁶ In het onderzoek van Mirthe Kuiper, bijvoorbeeld, klinkt vooral het verlangen naar heil als heelheid op de 'dode plekken' van het bestaan en naar 'een verhaal van onvoorwaardelijke liefde' en een 'God die ons opzoekt, omdat Hij met ons wil zijn', een verhaal waarin we mogen participeren.⁴⁷ Het heil draait volgens haar respondenten om heelheid van leven, wederkerige liefde tussen God en mensen en participatie. Wat in al deze verkenningen steeds als grondtoon doorklinkt, is het waargenomen verlangen van 21^e-eeuwse mensen naar een diepere verbondenheid met zichzelf, met anderen, met de aarde en met het heilige of het transcendente. Een hernieuwd heilsnarratief dat resoneert met dit verlangen zal gekarakteriseerd moeten worden door een aardse en ecologische spiritualiteit, door relationaliteit en belichaming van het heil. Het zal woorden moeten geven aan ervaringen van het heilige en transcendentie, verhalend over een wereld die vol is van God – een narratief dat bijdraagt aan een zekere *re-enchantment*.⁴⁸ En het hernieuwde narratief zal moeten verduidelijken hoe de bijdrage van mensen niet alleen maar futiel of destructief is, maar hoe deze ook hoopvol en van positieve betekenis kan zijn.

1.2.2 Een pneumatologisch perspectief: Deep Pneumatology

De roep om een aardse en ecologische spiritualiteit van verbonden-

46 Onder meer: Mirthe Kuiper, *Verrast door onvoorwaardelijke liefde. Een zoektocht naar 'gewone' taal over heil voor missionaire kerkplekken in een seculiere tijd*, masterthesis Protestantse Theologische Universiteit Utrecht, 2024; Zie ook: Cors Visser, *Heil en redding volgens toetreders en een ordinary soteriology*, masterthesis Theologische Universiteit Utrecht, 2025, 46-47 (in het onderzoek van Visser klinkt de associatie van heil met 'rust' door, vooral opgevat als innerlijke vrede: mensen voelen zich opgenomen in een groter verhaal dat perspectief en betekenis verleent aan het leven); Mette van Hell, *Jonge gelovigen in een oude traditie. Een onderzoek naar de aantrekkingskracht van de Orthodoxe Kerk onder jongvolwassenen*, masterthesis Theologische Universiteit Utrecht, 2025.

47 Kuiper, *Verrast door onvoorwaardelijke liefde*, 84.

48 Deze term is – zeker wanneer het wordt vertaald als 'herbetovering' – wellicht niet helemaal gelukkig, omdat het een terugkeer suggereert naar een prewetenschappelijke tijd van bijgeloof. Maar wat ermee wordt aangeduid, namelijk een meer mystieke ervaring van de werkelijkheid en een wereld die niet 'goddeloos' is maar vol van Gods aanwezigheid en werkzaamheid, lijkt me van groot belang. Zie ook: James K.A. Smith (red.), *After Modernity? Secularity, Globalization and the Reenchantment of the World* (Waco: Baylor University Press, 2008); Dave Tomlinson, *Re-enchanting Christianity. Faith in an Emerging Culture* (Norwich: Canterbury Press, 2008); Hanna Rijken, "Angel voices ever singing". Re-enchantment en Choral Evensong', in: Stoppels e.a. (red.), *Zoeken naar de dingen die boven zijn*, 195-202.

heid klinkt ook in de encycliek *Laudato Si'* (2015) van paus Franciscus (1936-2025). De encycliek legt nadrukkelijk het verband tussen het cluster aan economische, politieke, sociale en ecologische kwesties en een onderliggende spirituele crisis.⁴⁹ Het slothoofdstuk van de encycliek is volledig gewijd aan de noodzaak van een nieuwe, ecologisch georiënteerde spiritualiteit. In zo'n spiritualiteit moet volgens paus Franciscus de schepping werkelijk worden omarmd als het 'gemeenschappelijke huis' van alle mensen en alle schepselen. Daarbinnen heeft de mens dan een verantwoordelijke en betekenisvolle taak: zorgdragen voor wat kwetsbaar is.

Zo'n ecologisch georiënteerde spiritualiteit vraagt om 'een theologie van belichaming' en 'een theologie van radicale relationaliteit', meent de Ierse rooms-katholieke theoloog Dermot A. Lane in zijn verwerking van de encycliek, *Theology and Ecology in Dialogue*.⁵⁰ Met een theologie van belichaming bedoelt Lane dat het heil van God tastbaar moet worden in het lichamelijke, zintuigelijke bestaan. Het moet raken aan de gebroken werkelijkheid van ecologische rampspoed en sociaal onrecht. Met radicale relationaliteit bedoelt hij dat de theologie doordrongen moet zijn van de diepe, onlosmakelijke verbondenheid en samenhang in de schepping. Het gaat daarbij niet alleen om de natuur, maar om het hele schepselmatige bestaan, inclusief menselijke gemeenschappen: alle leven op aarde is intrinsiek verbonden en lotsverbonden in een 'integrale ecologie'. De schepping is bovenal diep en onlosmakelijk verbonden met God.⁵¹

Dit vraagt om een pneumatologisch perspectief, constateert Lane.⁵² Het is immers door de Geest (*pneuma*), de levengevende adem (*ruach*) van God, dat God aanwezig en werkzaam is in de schepping. Het is door de Geest dat het leven op aarde verbonden is, onderling en met God. Bovendien zijn spirituele ervaringen van Gods aanwezigheid per definitie ervaringen van Gods Geest.

Lane pleit dan voor een *Deep Pneumatology*: een pneumatologie 'van beneden' die hernieuwd zicht biedt op de diepe aanwezigheid en werkzaamheid van de heilige Geest in het aardse bestaan en in de eco-

49 *Laudato Si'*. Encycliek van Paus Franciscus over de zorg voor het gemeenschappelijke huis (Breda: Secretariaat van het Rooms-Katholieke Kerkgenootschap, 2015).

50 Dermot A. Lane, *Theology and Ecology in Dialogue. The Wisdom of Laudato Si'* (Dublin: Messenger Publications, 2020), 35-36, 51-55.

51 Zie ook: Carmody Grey, *Practices of Communion. The Task of an Integral Ecology*, rede uitgesproken bij de publieke aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Integrale ecologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen (Antwerpen: Otheo, 2025).

52 Lane, *Theology and Ecology in Dialogue*, 51-72.

logische samenhang van alles wat leeft en bestaat.⁵³ Een pneumatologie ‘van boven’ heeft er volgens hem toe geleid dat de Geest te veel buiten de schepping werd gedacht. Vaak komt de Geest dan pas in beeld vanaf Pinksteren, exclusief verbonden aan de Kerk en het christelijke leven. Hoe God aanwezig en werkzaam is in de schepping en hoe God in de schepping ervaren kan worden, schuift daarmee naar de achtergrond. Daarom moet een pneumatologie ‘van boven’ niet vervangen maar wel aangevuld worden met een pneumatologie ‘van beneden’. Het is immers door onze ervaringen in het schepselmatige bestaan ‘beneden’ dat we de God ‘van boven’ kunnen ervaren.

Een Deep Pneumatology heeft volop oog voor ‘oerervaringen’ van de Geest in de natuur, in anderen en in onszelf, benadrukt Lane. Hij gaat hier onder meer in op ervaringen van het heilige in de natuur door dichters als Gerard Manley Hopkins (1844-1889) en Seamus Heaney (1939-2013): ‘De ervaring van God is vaak de ervaring van de meest alledaagse dingen in het leven, die door aandacht en focus een buitengewone, zelfs mystieke betekenis kunnen krijgen.’⁵⁴ Daarmee kan zo’n Deep Pneumatology bijdragen aan de grondhouding van radicale inclusiviteit, waar Paas op doelt: ook ervaringen buiten een christelijk referentiekader kunnen worden herkend als ervaringen van de heilige Geest.

1.2.3 *Pentecostale en charismatische theologie: een smalle pneumatologie*

Als de westerse theologie de belichaming van Gods heil en de betekenisvolle betrokkenheid van mensen opnieuw wil doordenken en dit wil doen vanuit het perspectief van de heilige Geest, dan ligt het voor de hand om te veronderstellen dat ze iets te leren heeft van de pentecostale en charismatische tradities. Dat stelt ook Burger, die zelf gerekend kan worden tot de charismatische vernieuwing.⁵⁵ Het pen-

53 Lane, *Theology and Ecology in Dialogue*, 52-54, 72. ‘Deep’ staat hier tegenover een pneumatologie ‘van boven’ die de transcendentie van de Geest te veel benadrukt ten koste van haar immanentie in de schepping, waardoor haar aanwezigheid en werkzaamheid in de schepping eenzijdig als ‘van buitenaf’ wordt gezien. Het verstaan van de rol van de Geest in de schepselmatige werkelijkheid is daarmee te oppervlakkig, ‘shallow’.

54 Lane, *Theology and Ecology in Dialogue*, 55 (mijn vertaling).

55 Hans Burger, *Geopenbaard geheim. Systematische theologie in dienst van mystagogie en oriëntatie*, rede uitgesproken bij de publieke aanvaarding van het ambt van hoogleraar systematische theologie aan de Theologische Universiteit Utrecht (Utrecht: TUU, 2023), 24-25.

tecostaal en charismatisch christendom heeft immers steeds oog gehad voor het hier en nu van Gods heil. Het is sterk gericht op de belichaming van Gods heil in het aardse bestaan en het heeft volop aandacht voor de actieve rol van mensen in de bemiddeling van dat heil, in termen van genezing en bevrijding. De heilige Geest speelt daarbij een centrale rol.

Toch blijkt veel pentecostale en charismatische pneumatologie juist beperkt in haar blikveld. Vaak ligt alle nadruk op bijzondere Geestesgaven als profetie en tongentaal, en op tekenen en genezingswonderen. Het bredere werk van de Geest in de schepping komt dan nauwelijks in beeld. Bovendien is veel pentecostale en evangelisch-charismatische spiritualiteit sterk dualistisch: het maakt een scherp onderscheid tussen de ‘natuurlijke’ en de ‘bovennatuurlijke’ werkelijkheid. De natuurlijke werkelijkheid is daarbij van ondergeschikt belang en de focus ligt sterk op een ‘bovennatuurlijk leven’. Dit werkt in de hand dat er weinig betrokkenheid is op schepping en ecologie. Door een eenzijdig overwinningstriomfalisme is er bovendien weinig oog voor de blijvende gebrokenheid van het bestaan.⁵⁶

Maar er zijn uitzonderingen. De charismatische vernieuwing binnen de katholieke, anglicaanse en protestantse kerken is ingebed in een bredere theologie en kent doorgaans ook een bredere pneumatologie, waarin ook het werk van de Geest in de schepping in beeld komt.⁵⁷ Zelf ben ik gevormd door de charismatische vernieuwing zoals die opkwam in de Church of England en vorm kreeg binnen New Wine.⁵⁸ De theologie van deze beweging is een theologie van het Koninkrijk die getypeerd kan worden als *enacted, inaugurated eschatology*.⁵⁹ Dit betekent dat er binnen deze theologie nadruk wordt gelegd op de eschatologische spanning van het Koninkrijk van God: het is aange-

---

56 Uitvoeriger: Ronald Westerbeek, *Proeven en watertanden. Aanzetten tot charismatische vernieuwing* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2025), 16-92. Ook: Miranda Klaver, ‘The Spirit of the Supernatural. The Rise of Apostolic Networks in the Netherlands’, in: Gijsbert van den Brink, Eveline van Staalduine-Sulman en Maarten Wisse (red.), *The Spirit is Moving. New Pathways in Pneumatology* (Leiden: Brill, 2019), 346-361.

57 Westerbeek, *Proeven en watertanden*, 52-62.

58 Westerbeek, *Proeven en watertanden*, 63-77.

59 Ronald Westerbeek, ‘Theologie van het Koninkrijk als “enacted, inaugurated eschatology”’, in: Westerbeek, *Proeven en watertanden*, 93-129. Ook: Douglas R. Erickson, *The Kingdom of God and the Holy Spirit. Eschatology and Pneumatology in the Vineyard Movement*, dissertatie Marquette University, Wisconsin (2015), 107-119, 242-243; Derek J. Morpheu, *The Kingdom Reformation* (Kaapstad: Vineyard International Publishing, 2020). De bewegingen van New Wine en Vineyard zijn historisch nauw verwant en delen grotendeels deze zelfde theologie, die teruggaat op John Wimber.

broken in Jezus Christus (geïnaugureerd), maar nog niet voleindigd. De Kerk leeft in de tussentijd van het Koninkrijk, waarin nog geen einde is gekomen aan de gebrokenheid van de schepping en de machten van zonde en kwaad. Juist in die gebrokenheid is de Kerk gezonden om het Koninkrijk van God te verkondigen en anticiperend in praktijk te brengen in concrete, belichaamde praktijken (enacted). Binnen deze theologie is niet alleen structureel aandacht voor de blijvende gebrokenheid van het bestaan, maar ook voor sociale en ecologische gerechtigheid. Gods Koninkrijk omvat immers de hele schepping.

Daarmee biedt deze charismatische theologie van het Koninkrijk goede aanknopingspunten voor een hoopvolle, aardse spiritualiteit die recht doet aan de gebrokenheid van het bestaan.⁶⁰ Tegelijk is ook hier werk aan de winkel: de systematisch-theologische onderbouwing is nog beperkt en de verbinding met de triniteitsleer, de scheppingsleer en de soteriologie is vaak dun.⁶¹ In mijn verkenning van een hernieuwd heilsverhaal zal ik daarom deze theologie van het Koninkrijk als uitgangspunt nemen en mij er steeds toe verhouden, maar ik hoop ook bij te dragen aan een verdere doordenking en de ontwikkeling van een systematisch-theologisch verstaanskader voor charismatische vernieuwing, dat richting kan geven aan geloofspraktijken.

1.2.4 *Ecologische theologie en spiritualiteit*

Tot nu toe worden inzichten vanuit de ecologische theologie nog maar spaarzaam verwerkt in de bredere systematische theologie. Te vaak wordt het ecologische perspectief nog behandeld als een afzonderlijk vakgebied, bijvoorbeeld binnen de ethiek of binnen ‘ecotheologie’ als

60 Westerbeek, *Proeven en watertanden*, 122-123.

61 ‘As it moves into its fourth decade, the Vineyard has reached a point where theological maturity is not only overdue, but necessary’, stelt Vineyard-theoloog Doug Erickson vast in zijn dissertatie over pneumatologie en eschatologie van de Vineyard-theologie. De charismatische vernieuwing van New Wine is sterk gevormd door en verbonden met de theologie van Vineyard-pionier John Wimber. Het ontbreekt volgens Erickson aan een omvattende systematisch-theologische doordenking, waarbij ook de schepping, het lijden, de verborgenheid van God, en thema’s als sociale en ecologische gerechtigheid verwerkt worden. Zie: Douglas R. Erickson, *Living the Future. The Kingdom of God & the Holy Spirit in the Vineyard Movement* (Douglas Erickson, 2016), 173-201. Over de vergelijkbare tekortkomingen in de theologie van New Wine: Ronald Westerbeek, *Life to the Full. From Creation to Re-Creation. An exploration of a Protestant soteriological framework to vindicate and assess the theological notion of ‘salvation as wholeness’ in the charismatic renewal of New Wine*, research masterthesis Vrije Universiteit Amsterdam (2014), 26-27, 167-169.

zodanig. Andersom zijn christelijke ecologische bewegingen soms vrij smal gericht op het bevorderen van duurzaamheid of het beschermen van flora en fauna en is er lang niet altijd aandacht voor de bredere theologie en voor spiritualiteit. Hier lijken onbenutte kansen te liggen voor de ontwikkeling van een hernieuwd en ecologisch geïnspireerd heilsnarratief, dat een ecologische spiritualiteit kan voeden.

David Onnekink, bijzonder hoogleraar christelijk ecologisch denken, pleit voor de ontwikkeling van ‘een ecologisch-theologisch herstelverhaal, of, zoals je het ook zou kunnen noemen (...), een universeel en hoopvol eco-verhaal.’⁶² Hij verwijst naar het begrip Christoceen, dat werd geïntroduceerd door de Schotse episcopale filosoof Michael Northcott. Hiermee duidt Northcott een nieuw, ‘geospiritueel’ tijdperk aan, dat begon met het verlossingswerk van Christus. ‘Het Christoceen is een hoopvol tijdperk, waarin volgens de apostel Paulus de schepping zich verlangend uitstrekt naar vernieuwing.’⁶³ Door de verbinding van het ecologische perspectief met het heilshandelen van God kan zich een narratief openen dat hoop biedt aan een schepping in crisis en betekenis verleent aan menselijk engagement. Met dit boek hoop ik bij te dragen aan de verwerking van inzichten uit de ecologische theologie in de bredere systematische theologie. Het geheel van de theologie mag doortrokken zijn van een ecologisch en holistisch perspectief, en andersom mag ecologische theologie verdiept worden vanuit soteriologie en pneumatologie. De allereerste notie die mag landen, is dat ecologie niet alleen gaat over de natuur. De term duidt op relationaliteit en belichaming: de aardse werkelijkheid is inherent relationeel.

1.3 Verkenning van een heilsnarratief vanuit trinitarisch-pneumatologisch perspectief

In dit boek verken ik dus een hernieuwd heilsnarratief vanuit pneumatologisch perspectief. Het zal een aards en ecologisch georiënteerd verhaal zijn, dat relationeel en radicaal inclusief is. Met oog op die relationaliteit zal ik een begrip toepassen uit de vroegchristelijke en oos-

---

62 David Onnekink, ‘Verhalen uit het Christoceen. Cultuur, geschiedenis en schepping’, rede uitgesproken bij de publieke aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op de Martine Vonk Leerstoel Christelijk Ecologisch Denken aan de Theologische Universiteit Utrecht (Utrecht: TUU, 2024), 16.

63 Onnekink, ‘Verhalen uit het Christoceen’, 17. Hij verwijst naar Michael Northcott, *A Political Theology of Climate Change* (Grand Rapids en Cambridge: Eerdmans, 2013), 34-39.

ters-orthodoxe traditie, de perichorese. Wat is de perichorese en hoe pas ik dit begrip toe? En wat bedoel ik met een trinitarisch-pneumatologisch perspectief?

1.3.1 De perichorese als sleutelmetafoor

Het Griekse begrip *perichōrēsis* (περιχώρησις) betekent in de christelijke context zoveel als een voortdurend rondom elkaar bewegen en in elkaar doordringen en wederkerig ruimte maken voor elkaar, zonder te vermengen, in een doorlopend samenspel (zie hoofdstuk 2).⁶⁴ Het is een relationeel begrip, dat daarom zou kunnen bijdragen aan een theologie van radicale relationaliteit.

Het beeld van een perichoretische verhouding werd in de christelijke theologie eerder toegepast op de twee naturen van Christus,⁶⁵ op de gemeenschap van de triniteit⁶⁶ en op Gods verhouding tot de schepping.⁶⁷ Ik pas het beeld van de perichorese toe als sleutelmetafoor: een conceptueel beeld dat coherente perspectieven aanreikt voor het geheel van de theologie (zie ook 1.4.1). Mijn hypothese is dat de metafoor behulpzaam is in het verhelderen van het heilsnarratief vanuit pneumatologisch perspectief, de aard van het heil als heelheid voor de schepping en de betrokkenheid van de mens in de bemiddeling van het heil.

Mijn leidende vraag, zei ik aan het begin van dit hoofdstuk, luidt dan als volgt: *hoe kan een trinitarisch-pneumatologisch heilsnarratief worden ontwikkeld waarin heil wordt verstaan als de heelheid van de schepping en waarin ook de rol van de mens wordt doordacht, waarbij de perichorese fungeert als sleutelmetafoor?* Dat roept een aantal deelvragen op. Hoe moet de perichorese worden begrepen om te kunnen functioneren als een overtuigende sleutelmetafoor? Hoe is de Geest aanwezig en werkzaam in de schepping en wordt dit verduidelijkt door de sleutelmetafoor van de perichorese? Kan het heil van God inderdaad worden begrepen als heelheid voor de schepping en wordt dit verduidelijkt door de sleu-

64 Omwille van de leesbaarheid gebruik ik het begrip in transliteratie.

65 Vanaf de vierde eeuw, door onder meer Makarios van Egypte, Gregorius van Nazianze en Maximus Confessor.

66 Vanaf de achtste eeuw, door onder meer Johannes van Damascus.

67 Vanaf de twintigste eeuw, door onder meer Jürgen Moltmann, Ioannis Zizioulas en Catherine LaCugna. Geïnspireerd door Moltmann, Zizioulas en LaCugna volgden meerdere ontwerpen van een sociale triniteitsleer, die soms hele directe analogieën zagen tussen de verhoudingen binnen de triniteit en intermenselijke verhoudingen en die niet altijd recht deden aan het vroegchristelijke perichoresebegrip (zie hoofdstuk 2).

In deze tijd van ecologische crisis groeit het besef dat mensen onlosmakelijk verbonden zijn met al het leven op aarde. Voor velen heeft die verbondenheid ook een spirituele betekenis. Het christelijke heilsverhaal sluit daar niet altijd goed op aan. Door de nadruk op de menselijke ziel en beperkte aandacht voor Gods aanwezigheid in de natuur, is dat soms losgeraakt van het aardse en lichamelijke bestaan.

Daarom riep paus Franciscus in de encycliek *Laudato Si'* op tot een ecologische bekering, ook binnen de theologie. We moeten de aarde opnieuw leren zien als het gemeenschappelijke huis van alle schepselen, waarin God aanwezig en werkzaam is. Dat vraagt om een hernieuwde vertelling van het christelijke heilsverhaal.

In dit onderzoek verkent Ronald Westerbeek hoe zo'n verhaal eruit kan zien vanuit het perspectief van de heilige Geest. Daarbij staat een begrip uit de vroegchristelijke en oosters-orthodoxe traditie centraal: *perichorese* – de 'liefdesdans van God', zoals dichters en mystici het vaak hebben vertaald. Kunnen we de schepping weer ervaren als een plaats waar God zich laat vinden? En welke rol hebben wij in die schepping?

— • —

*'Westerbeek schrijft theologie van de bovenste plank.
Ook wie niet van dansen houdt, kan van dit boek veel opsteken.'*

GIJSBERT VAN DEN BRINK

*'Een diepgaand onderzoek dat hopelijk een bijdrage kan leveren
aan de zo noodzakelijke ecologische bekering.'*

MGR. GERARD DE KORTE

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4490 0 | NUR 700

9 789043 544900 >